◊ Heller Ágnes

Filozófiai műfajok, különös tekintettel Heideggerre

„Man, *in the analytical finitude, is a strange empirico-transcendental doublet.*"
(Foucault)

Valamikor Marx azt írta a híres 11. Feuerbach-tézisben, hogy a filozófusok eddig a világot csak értelmezték, míg most a világ megváltoztatása lett a feladatuk.

A tézis első fele szerintem pontosan írja le a filozófia mint irodalmi műfaj sajátosságát.

A filozófia, legalábbis a hagyományos filozófia, valóban a világértelmezést tekinti küldetésének. Pontosabban szólva a filozófia gyakorlói, azaz a filozófusok, mindig is világértelmezésre törekedtek. A filozófiával is úgy áll a dolog, mint minden műfajjal. Mihelyt a műfaj „létezik", már művekben testesül meg, akkor ahhoz, hogy valaki filozófus legyen, bele kell lépnie ebbe a „folyóba", bele kell illeszkednie a műfaj sajátosságaiba. Persze itt sem lépünk be ugyanabba a folyóba kétszer. Minden valamireval ó filozófus ugyanabba és nem ugyanabba a folyóba lép be, azaz a műfaj értelmezésével többé-kevésbé módosítja a műfajt.

Mi jellemzi a filozófiát, mint irodalmi műfajt? Elsősorban hogy az, ami. Irodalom. Méghozzá prózában. Persze vannak kivételek, Lucretius például versbe szedte epikureista világértelmezését. De, legalábbis Arisztotelész óta, a filozófus írása az értelmező próza műfajához tartozik.

Ellenem vethető, hogy a filozófia dialógusokban alakul, előbeszédben, tanítók és tanítványok körében. Hogy eredetileg orális műfaj, hasonlóan az eposzhoz, a meséhez vagy a vicchez, de mégis másként, mert nem egy beszélőt és számtalan hallgatót tételez, hanem az egymással beszélők, vitatkozók közösségét. Ebben van igazság, de nem döntő. Mert ugyan a

A tanulmányok a Lábjegyzetek Platónhoz című konferenciasorozat szegedi rendezvényén hangzottak el, és A szabadság című tanulmánykötetben fognak megjelenni.

filozófia dialógusokban alakul, de ezek a dialógusok mindig valami szöveg, írott szöveg értelmezései. Az új világértelmezés is csak kivételesen közvetlen, mert többnyire előző értelmezésekre épül, akár folytatni akarja, akár meg akarja szakítani a hagyományt. A filozófiára ugyanis különösen jellemző, hogy úgy épül saját hagyományára, hogy vagy támaszkodik rá, s egyszerű folytatását mímeli, vagy vitába száll vele, saját szűzi, radikálisan új voltát deklarálva. Furcsa, de a filozófia talán az egyetlen műfaj, melyhez saját története hozzátartozik. S ez nemcsak az úgynevezett „filozófiatörténetek" dömpingje óta van így.

Az is ellenem vethető, hogy tévesen beszélek „értelmezésről" mint interpretációról, mivel a filozófia nem interpretál, hanem érvel, argumentál. Az analitikus filozófusok, s nemcsak ők, az argumentációt tartják a filozófia mint műfaj megkülönböztető sajátosságának. Természetesen ők is tudják, hogy nemcsak a filozófiában érvelnek, hanem ezt teszik a drámahősök is, s tesszük mi is mindannyian mindennapi életünkben. Ezért hozzáteszik, hogy a filozófiára a „meggyőző argumentáció" jellemző. De hát kit győz meg? Egy érv, mely egy platonista számára meggyőző, Arisztotelész és követői számára egyáltalán nem az, mi több, egyenesesen rossz, hamis érv.

A filozófia műfajának meggyőző érveléssel való meghatározása nemcsak azért elfogadhatatlan, mert az, hogy melyik érv meggyőző, attól függ, hogy ki az, akit meggyőzött, hanem azért is, mert feltételezi, hogy egy filozófiát érvekkel meg lehet cáfolni. Mondhatnánk, persze, lehet, csak ez cseppet sem árt a filozófiának. Ártott-e Platónnak, hogy Arisztotelész megcáfolta, Descartes-nak, hogy Spinoza megcáfolta, Spinozának, hogy Leibniz megcáfolta, Leibniznek, hogy Kant megcáfolta, Kantnak, hogy Hegel megcáfolta? A modernek, mint Heidegger, már nem is törekedtek mások megcáfolására, mert úgy látták, hogy nem megcáfolni kell azokat, hanem egyszerűen el kell fordulni tőlük, s rávenni másokat is, hogy forduljanak el tőlük, hogy forduljanak valaki más felé. Heidegger egészen munkásságának végéig erre törekedett. Kései munkáiban arra beszéli rá olvasóit, hogy lépjenek túl a metafizikai gondolkodáson (Überwinden), s forduljanak inkább az eredendő (ursprünglich) gondolkodás felé.

A filozófia „megcáfolásának" már az is útjában áll, hogy egy filozófiai gondolat, megfogalmazás mindenekelőtt, s néha kizárólagosan annak a filozófiának a kontextusában értelmezhető, melyben megjelenik. Itt van például „a halálhoz viszonyuló lét" gondolatának a szerepe a *Lét és idő* kontextusában. Arra a heideggeri megfogalmazásra, hogy senki sem képviselhet engem a saját halálomban, nyugodtan válaszolhatnánk azt is, hogy ez nem meggyőző „érv", hiszen senki sem képviselhet engem saját szerel-

memben vagy szeretkezésemben sem. S hogy ezt már a görögök is tudták, lásd Alcestis vagy Amphytrion történeteit.

Csakhogy Heidegger ezzel a gondolattal nem érvel, csak megvilágít egy összefüggést, melynek nem egyszerűen élettapasztalati, hanem filozófiai jelentősége van. Továbbá nem pusztán azért beszél a halálhoz viszonyuló létről, hogy megvilágítsa, hogy mi, az emberi élettel együtt, halált vásárolunk, s az minden pillanatban jelenvaló. Ezt ugyanis már a régiek is jól tudták. Ismeretes például Hillél rabbi története. Egy fiatalember tanácsot jött kérni tőle. Azt kérdezte, hogyan tudna jó életet élni. Mire a rabbi úgy válaszolt, hogy ez egyszerű. A halála előtti napon nézzen szembe életével, és bánja meg bűneit. Jó, jó, válaszolta a fiú, de honnan tudom, melyik a halálom előtti nap? Minden pillanat az, válaszolta a rabbi.

De mindennél jóval mélyebb filozófiai vizekre hajózott Heidegger története. Ugyanis hagyományos filozófiai vizekre, a totalitás örvényébe. Ha a Daseint mint totalitást akarom megérteni, akkor csak a halál felől (ontikusan a halál pillanatában) tudom így megérteni.

Nos, akik Heidegger filozófiájának kontextusában akarnak gondolkozni, azok számára a gondolat ezzel nemcsak elfogadhatóvá, de magától értetődővé is lesz. S ezzel azt is aláírják, hogy aki nem néz szembe saját halálával, aki el akarja felejteni, aki számára csak mások halnak meg, az inautentikusan él. De ezt csak az fogadja el, aki Heidegger filozófiáját elfogadja, abban él.

Vegyünk azonban például egy freudistát. A freudista azt vallja mesterével együtt, hogy a tudattalanban nincs idő, csak az elfojtásban és az elfojtott visszatérésében van. Nos, ha nincs ott idő, akkor az ember valóban – mondhatnám –, nem tud hinni saját halandóságában, bár tudja azt, hogy halandó. Ahol nincs idő, ott ugyanis halandóság sincsen. Más a filozófiai kontextus, más a magától értetődőség.

De megemlíthetném itt Heidegger *Lét és idő* című könyvének egy másik alapvető gondolatát azokban a passzusokban, melyekben a lelkiismeret hívó szaváról beszél. A lelkiismeret kiszólít a mindennapiságból, az „akárkiből", a hanyatlásból. Ugyanez a lelkiismeret tartamilag üres, nem mond semmit. Ebből azt a következtetést is le lehet vonni, hogy Heideggernek egyáltalán nincs etikája. Hans Jonas saját felelősségetikája szemszögéből ezt is mondja. Heideggernek valóban nincs felelősségetikája, de ebből nem következik, hogy semmilyen etikája sincsen. Az előbb röviden megemlített passzus ugyanis tökéletesen megfelel egy formális személyiségetika minden kritériumának. Ezt sem lehet megcáfolni, de el lehet fordulni tőle, ahogy Jonas teszi.

Ennyit a filozófiák cáfolhatatlanságáról s annak a gondolatnak semmisségéről, mely szerint a filozófia mint műfaj lényege az argumentáció.

Hannah Arendt hívei – az előbbivel egyenes ellentétben – arra esküsznek, hogy a filozófia lényege nem egyéb, mint tiszta gondolkodás. Arendt szerint például Szokratész sosem érvelt (Heidegger parafrázisában a lét huzatában állt). Ezt nehezen lehetne Platón szövegével alátámasztani. Igaz, mindehhez Arendt hozzáteszi, hogy a filozófia Szokratész után sajnos nem volt képes a „tiszta" gondolkodásra, éppen a hagyományos metafizika szerkezete miatt. A vicc azonban az, hogy éppen a metafizika egyik alapszava az, hogy „tiszta", értsd a priori, nem tudáson, nem empirikus tapasztalaton alapuló. Csakhogy a filozófia, mely a „tiszta" alapszót kitalálta, maga sosem volt valóban ebben az értelemben „tiszta". Hegel megjegyzése, hogy a filozófia a filozófus saját korát fejezi ki gondolatban, már sztornózza azt a bizonyos „tisztaságot". Nem sztornózza azonban a gondolkodás elsőbbségét az érveléssel szemben.

Ha azt mondom, hogy a filozófia prózai műfaj, melynek sajátossága, mi több, ambíciója a világinterpretáció, ezzel több mindent állítok egy kissé bővített mondatban. Mi az, hogy „világ", s mi az, hogy „interpretáció?"

A világ, mondhatnánk, a filozófus saját világa, egy építmény, egy fiktív tér, melynek szerkezete a saját maga által (és elődei által) feltett kérdésekre adott válaszokat tartalmazza. A kérdések néha latensek, de gyakran világosan fogalmazódnak meg. Ez még azokról a filozófiákról is elmondható, melyek a fiktív teret a fiktív idővel váltották fel, Hegeltől Heideggerig. Sokakat zavar Heidegger katekizmushoz hasonló filozófiai modora, mikor állandóan kérdéseket tesz fel magának, melyeket azonnal meg is válaszol. Ez azonban nem „katekizálás", hanem a filozófiai műfaj egyik alapvonásának nyilvánvalóvá tétele. Heidegger is olyan kérdéseket tesz fel, melyekre tudja a választ, vagy esetleg azt, hogy nem adható rájuk válasz, ami szintén válasz, mielőtt a kérdéseket feltenné. De ezek a válaszok nem dogmatikusak, mint a katekizmus esetében, hanem idioszinkretikusak, mivel a kérdések csak a filozófus világán belül válaszolhatók meg éppen így.

A filozófus világa hagyományosan magába foglalhatja a teremtettnek vagy öröknek elgondolt kozmosz értelmezését is, választ adván arra a Heideggertől sokat idézett kérdésre, hogy miért van valami, miért nem inkább semmi, s ezen belül az emberi sors értelmezését, beleértve annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy honnan tudjuk azt, amit tudunk.

Bár minden jelentős filozófus világa a saját világa, a Hegellel lényegében véget érő filozófiai építkezés, mint mondom, térbeli volt, hierarchikus (lent és fent), s az idő nem játszott szerepet benne. (Ágoston nagy kivétel, és ezzel a Teremtés Könyvére és nem Platónra támaszkodik.) Ezt meg is

kívánta a műfaj, mint világértelmezés, minthogy örök igazságot volt hivatva prezentálni. Mikor Hegel térbeliből időbelivé alakította a hierarchiát, ezzel valóban fel is számolta a metafizikus filozófiát. Ez volt az úgynevezett „filozófia vége". Mikor Kierkegaard vagy Marx „filozófusról" vagy filozófiáról beszéltek, végül is mindig Hegelre gondoltak. A folyamat, amit a „hegeli iskola felbomlásának" szoktak titulálni, mai szemmel nézve a metafizika felbomlási folyamatának írható le.

A prózai világértelmezés maga a filozófia, mint irodalmi műfaj, bár ezen a zsáneren belül is sok minden lehetséges. Bár a drámai párbeszédekben előadott filozófiának Arisztotelész óta alárendelt szerep jut, mindig újra fel is bukkan. Lehet aforizmákban is filozófiát prezentálni, ahogy lehet elbeszélésben is vagy reflexiókban. Persze lehet argumentálni is. Van olyasmi is, mint „problémamegoldás", bár alárendelt szerepben. A műfaj határai elasztikusak, de létezők. Hogy az irodalmi műfajokon belül maradjak. Egy regény nem filozófia (ez kissé válasz Rortynak), akkor sem, ha bölcs gondolatokra bukkanunk benne, s egy filozófiai mű nem lesz attól regény, hogy nem göcsörtösen s elbeszélő módban van írva.

De hát miért nem? Hiszen mondhatnánk, nem jogtalanul, hogy egy regény is világinterpretáció.

Azonban a filozófiának mint világértelmezésnek más a nyelve, mint a regényeknek. Saját szereplői vannak, s van saját grammatikája.

A filozófia szereplőit hagyományosan „kategóriák"-nak szoktuk nevezni, míg Heidegger „alapszavak"-ról beszél. A filozófia grammatikájának hagyományos neve pedig „módszer" és „rendszer". A Hegel előtti filozófiában a „módszer"-nek és „rendszer"-nek egységben kellett megjelennie. S még Hegel is végső soron a *Logika* utolsó fejezetében explicite erre a hagyományos lóra tesz. Enélkül ugyanis nem lehet a filozófiát mint egységes és egyúttal abszolút és igaz világot prezentálni.

(Ahogy Heidegger írja: Hegel nem teszi kérdésessé az abszolútum abszolút mivoltát.)

Nos, a filozófia saját karakterei szempontjából nem teljesen mindegy, hogy milyen köznyelvből desztillálták. Heideggernek van igaza, mikor arról beszél, hogy a görög alapszavak latin fordítása megváltoztatta az alapszavak eredeti jelentésének számos árnyalatát. De ez akkor is megtörténik, ha latinból németre fordítják ugyanezeket (vagy más) alapszavakat. Többek között az ebből fakadó félreértéseket szokták a filozófusok azzal elkerülni, hogy bemutatják karaktereiket, s előrebocsátják, hogy milyen szerepet szabtak ki rájuk a világszínpadon. („Önmagának okán azt értem, hogy..." – kezdi *Etiká*ját Spinoza.)

A metafizika utáni filozófiáról szólva Foucault egy helyen azt mondja, hogy nem a filozófia került válságba, hanem a filozófia nyelve. S ez igaz mind az alapszavak, mind a grammatika vonatkozásában. Pontosabban szólva, a grammatikára csak annyiban, hogy a módszer és a rendszer aspektust szétszakítják egymástól. S az alapszavakra vonatkozóan, ahogy erre Heidegger kapcsán még rátérek, sosem egészen. Ehhez még hozzátenném, hogy a rendszeralkotás hatalmas kísértésének nehéz ellenállni, s minél jelentősebb egy filozófus (Wittgenstein, Heidegger, Foucault), annál kevésbé fog ez sikerülni. Mondanom sem kell, hogy ezt nem „hibá"-nak tekintem, hiszen nem minden kísértésnek kell ellenállni.

De hadd térjek vissza még egyszer, utoljára, Marx 11. Feuerbach-tézisére. Ahhoz a fél mondathoz, hogy a világot a filozófusok eddig csak értelmezték, azt fűzném hozzá, hogy ezután is azt tették (mind a Verstehen és Erklaren értelmében, ki hogyan) és azt teszik. De míg a hagyományos metafizikában (s egyes filozófiákban manapság is) az interpretációt a megértéssel azonosítják, ezt a posztmetafizikus gondolkodók, mint Heidegger, nemcsak hogy nem teszik, hanem el is utasítják. Heidegger ugyanis kétféle megértést különböztet meg. Az interpretáló megértést (értelemadást) és azt a megértést, mely a „miként értem" kérdésére adott válaszban fejeződik ki. A kettő közötti lényeges különbség a kumuláció bennük játszott szerepében érhető leginkább tetten. Ahányszor interpretálok, mindig újra és másként interpretálok. Ha azonban valamit már megértettem, akkor továbblépek, mivel az, ahogy megértettem, tudásommá válik. De vajon a mindig változó interpretáció nem kumulálódik-e tapasztalattá? Mondhatnánk, az értelmező személyisége (Selbst) szempontjából igen, de a világról való ismeret, tudás szempontjából nem.

Ami a 11. Feuerbach-tézis másik félmondatát illeti: megváltoztatja-e a filozófia a világot? Megint röviden Foucault-hoz térek vissza. Minden emberlakta világban egészen különböző hatalmak vannak működésben. Ezek egy vagy több erőteret alkotnak. Minden objektiváció, intézmény szerepet játszik ebben az erőtérben, azaz valamilyen hatalmat képvisel. Ez a filozófiára éppen úgy vonatkozik, mint különböző művészetekre. Az, hogy a filozófiák milyen hatalmat képeznek az erőtérben, magától az erőtér jellegétől is függ. Ha Szokratész nem lett volna hatalom, nem ölték volna meg.

A művészetek és a filozófia erőtérben játszott szerepe között azonban jelentős különbségek is vannak. A művészetek egyikét-másikát (amilyen a szobrászat, építészet vagy költészet) hagyományos hatalmi csoportok (királyok, császárok, nemesek, diktátorok) fontos és néha elengedhetetlen eszköznek tekintik hatalmuk dicsőítéséhez. Efféle szerep a filozófiának

igen ritkán jut. Így a filozófia többnyire szubverzív erőként hat, akkor is, ha nem ez a filozófus szándéka, bár többnyire az is. S ilyenkor nem jelentéktelen erőt képvisel az erőtérben, mint például a 18. század felvilágosítói s intézményük, az *Enciklopédia*. A filozófia ebben az erőtérben a hagyományos gondolkodás, hiedelmek, intézményrendszerek ellen mozgósít, kérdésessé téve mindazt, ami mindeddig magától értetődő volt. A filozófusok bizony gyakran járultak hozzá a hatalmi erőtérben játszható erejük, szerepük kihasználásával a „világ megváltoztatásá"-hoz. Ilyenkor nem a filozófia „teljes befogadói", hanem „részleges" befogadói, ha tetszik, egyoldalú „eltorzítói", vulgarizálói lesznek a közvetítők. Így vált különlegesen jelentős erővé a radikális filozófusok (Marx, Nietzsche, Freud) filozófiája a részleges befogadók közvetítésén keresztül a 20. század világainak erőtereiben, különösen akkor, ha ideológiaként használták azokat.

*

Hadd térjek vissza egy kissé konkrétabban a filozófiai nyelv modern válságának kérdésére. A filozófusok Hegeltől fogva többé-kevésbé igyekeztek a hagyományos alapszavakat, a kategóriákat nem hagyományos, gyakran idioszinkretikus alapszavakkal helyettesíteni. Ezt Hegel kísérelte meg talán először *A szellem fenomenológiájá*ban, de később a *Logiká*ban feladta ezt a törekvést, s csak első főművének grammatikájához, a dialektikához, s ezzel a térbeli építkezést helyettesítő időbeli elbeszéléshez maradt hű. Az új alapszavak bevezetésének minden 19. századi radikális filozófus (Marx, Kierkegaard, Nietzsche, Freud) nagy bajnoka volt, s az általuk bevezetett új alapszavak karrierje mindmáig nyomon kísérhető.

Hogy Heideggernél maradjak, a saját maga alkotta alapszavai mellett ő is bőségesen merít a 19. századi radikális filozófia alapszótárából, elsősorban Kierkegaard szótárából. Olyan, Kierkegaard által a filozófiába bevezetett alapszavak, mint ugrás, szorongás, kétségbeesés, saját magam választása alapszavakként jelennek meg a *Lét és idő*ben is. Néhol a hagyományos alapszavak (mint egzisztencia) teljes mértékben a kierkegaard-i értelmezésben szerepelnek Heidegger történetében. A későbbi, a „fordulat" utáni Heidegger többnyire más, még újabb alapszavakat is használ, mint „létfelejtés", „nyitás", bár most nagyobb szerepet játszik nála a hagyományos filozófiai kategóriák radikális újraértelmezése, mint „lényeg", „eredet", „füzisz", „aletheia", továbbá mindennapi szavak, mint a „dolog" filozófiai alapszóvá való emelése. Mindez azt bizonyítja, ha bizonyítékra van ehhez szükség, hogy minden hagyományos filozófiai alapszót nem lehet maradéktalanul a hátunk mögött hagyni.

Úgy gondolom tehát, hogy a filozófia műfaji sajátossága az alapszavaknak egy nekik megfelelő grammatikával való összekapcsolása. Heidegger *Lét és idő*jének grammatikája például, mint köztudomású, a Husserltől származó fenomenológia hermeneutikai értelmezésben. Kései írásaiban nemcsak az alapszavak módosulnak, de ennek megfelelően a grammatika is. A hermeneutika egyes dolgok, fogalmak és szövegek körüljárására szolgál. A historizmus, melyet a korai főmű ugyan nem képviselt, de melynek hagyományában állt, most egyenesen a gondolkodás kerékkötőjévé, a metafizika megtestesítőjévé válik. Amit Heidegger „létfelejtésnek" nevez, az valóban a történetiség, a történelmi gondolkodás kezdetéhez (Róma) kapcsolódik, itt értelmezhető. (Kissé később Heidegger gyakran már Platónra is vonatkoztatja, ami szerintem egy filozófiailag kétes lépés.) De mindennél fontosabb lesz a hagyományos grammatika a korábbinál még radikálisabb elvetése.

A szubjektum-praedicatum (hypekeimenion-symbebekoi) „nyelvtan" filozófiáját nemcsak ő, de voltaképpen az egész 20. századi filozófia elutasítja. De a filozófiai mondatszerkezetekben mégis „használják". A kései Heidegger számára ez már nem megengedhető. A beszéd beszél (die Sprache spricht), a semmi semmiz (das Nicht nichtet). Hozzátenném, hogy a huszadik század többi reprezentáns filozófusa e kései Heideggernél világosabbá teszi, minthogy explicite kifejti és értelmezi filozófiai művei grammatikáját. „Nyelvjátékok" (az Investigation esetében) Wittgensteinnél, archeológia és genealógia Foucault-nál, dekonstrukció Derridánál.

Melyek a mindenáron elkerülendő hagyományos kategóriák, illetve kategóriapárok minden valamirevaló 20. századi gondolkodónál? Ezek a szubjektum-objektum, illetve a transzcendentális-empirikus. Melyik az a kategóriapár, melynek viszonyában az értékelés nem elkerülhető? A közvetett-közvetlen. S végül mi az, aminek nem szabad lennie? Arché, alapelv, alap, princípium, megalapozás.

Az utolsó kritérium felismerése a legrégebbi. Hegel ambíciója az volt, hogy előfeltevés nélkül, tehát „arché" nélkül építse fel filozófiáját. A hegeli rendszer, mint olyan, állítólag nem nyugszik előfeltevésen, minthogy önmagát alapozza meg. Sokan vádolták emiatt Hegelt öncsalással, de ezt nem tartom érdekesnek. Az volt a döntő, hogy ő felismerte, hogy a modern filozófia nem nyúlhat vissza igazolásul, bizonyítékul valamilyen alapelvhez mint evidenciához, hogy igazságát magában kell hordoznia, saját kibontakozásával igazolnia. Hévizi Ottó *Alaptalanul* című könyvében több jelentős filozófiaalak gondolkodásán mutatja be az önmegalapozás szükségességét egy alaptalan világban.

Nos, Heidegger *Lét és idő*je az önmegalapozásnak, illetve az önmegalapozás kísérletének nagyszerű példája. Azért beszélek kísérletről, mert maga a filozófus fordult el tőle. A magam részéről úgy hiszem, hogy minden filozófia leírható kísérlet gyanánt, akár támaszkodik arra a bizonyos adott végső princípiumra, akár önmegalapozását deklarálja. A különbség az, s ez lényeges, hogy a modern filozófia – ahogy a modern ember – tudatában van megalapozatlanságának.

A szubjektum mint ismeretelméleti szubjektum filozófiai túlhaladására számos filozófus tett több-kevesebb radikális kísérletet. Az egyik típus az individuális megismerő szubjektumnak egyfajta kollektív, univerzális szubjektummá való kibővítése, mint a világszellem vagy a transzcendentális ego, a másik típus a szubjektum és objektum végső azonosulásának gondolata, mely úgy működik, ha a szubjektum nem egy „külső" valamit, hanem önmagát ismeri meg. A két típus filozófiai összekapcsolása Hegel rendszerében egyszer már megtörtént, de éppen ezt a lépést, azaz ennek a lépésnek a hogyanját nem tudta már a 19. század radikális gondolkodása sem elfogadni. Nem is lehetett, mivel ez egy zárt rendszer formájában történt. Bár, mint ezt Foucault a College de France székfoglaló beszédében mondta, egyikünk sem tud teljesen Hegeltől elszakadni.

Hadd tegyem hozzá, hogy ez Heidegger *Lét és idő*jére is vonatkozik. Nem kell nagyon figyelmes olvasónak lenni ahhoz, hogy észrevegyük, hogy ebben a műben ő is (ahogy annak idején Marx a *Tőke*ben) az elvonttól halad a konkrét felé. Az állandóan ismételt alapszavak az elemzés folyamán mindig újabb és újabb tartalmakkal, azaz értelmezésekkel telítődnek meg.

Annak a gondolatnak, hogy a szubjektum nem valami „külső" világot, hanem önmagát ismeri meg, egy másik ága virágzott ki Kierkegaard filozófiájában. Az ő hangolásában önmagunk (egzisztenciális) választása azonos önmagunk megismerésével (gnothi szeauthon).

A két hagyományt össze is lehetett kapcsolni. Azt a gondolatot, hogy a szubjektum nem valami külső objektumot, hanem önmagát ismeri meg, illetve fel, lehetett egy kollektív szubjektumra, illetve egy kollektív szubjektum mítoszára alkalmazni, mint ahogy azt Lukács tette a *Történelem és osztálytudat*ban. Heidegger is kísérletezett ezzel a megoldással a harmincas évek elején, mikor arról beszélt, hogy a német nép választhatja önmagát. Ez egyszer egy pillanatra a Magam helyett a Mi önválasztásáról beszél. Ennek a gondolatnak a *Lét és idő*ben még csak teoretikus előszelével találkozunk akkor, mikor Heidegger hősünk megválasztásáról ír. Politikai kritikusai ezt a hőst valamiféle nácival azonosították, szerintem történelmietlenül. Alapjában az önmagam választása Heidegger gondo-

latmenetén belül itt is inkább a Kierkegaard-tól származó modellt követi. „Az akárki-Önmaga Önmagára lesz felhíva" [56par]. Igaz, Heidegger hőse semmiképpen sem a hit lovagja. Ezt már tudhattuk korábbi (22-es) Kierkegaard-kritikája alapján is.

A szubjektum értelmezése és szerepe ezáltal már meg is változott. Mint említettem, nem a mondat vagy a logikai ítélet alanya (hypokeimenon), sem az akcidenciák szubsztanciája (ousia). Ha csak önmaga a szubjektum objektuma, pontosabban szólva a két fogalom filozófiailag modern módra csak így értelmezhető, akkor megszűnik a teória és praxis közötti különbségtevés, mert a magam megismerése egyúttal a magam választása, aktus, cselekedet s egyúttal felismerés, abszolút felismerés, megalapozás, végső cél. Erre a gondolatra vagy inkább eredményre fut ki Lukács klasszikus *Eldologiasodás* fejezete, melyben a proletariátus úgynevezett hozzárendelt tudata (zugerechnetes Bewusstsein) saját magának, azaz saját lényeges rendeltetésének felismerése abszolút tudás, mint praxis.

Lukács említett klasszikus tanulmányában is központi szerep jut az empirikus és transzcendentális tapasztalat hagyományos megkülönböztetésének, hiszen a projektum abban csúcsosodik ki, hogy a transzcendentális megszűnjön hagyományos (kanti) értelemben transzcendentálisnak, azaz a priorinak lenni. A proletariátus empirikus tudata empirikus a szónak hagyományos értelmében, mivel mindennapos tapasztalásból fakad, míg a hozzárendelt tudat már nem transzcendentális a szónak hagyományos értelmében, mert nem örök a priori, hanem történelmi ön-tudat. A közvetett és közvetlen viszonyában Lukács határozottan a közvetettség magasabbrendűségét hangoztatja. A közvetlen tapasztalat s az abból fakadó gondolkodás és cselekvés empirikus, földhöz ragadt, fetisizált, eldologiasodott. Ebből a fetisizált mindennapi, földhözragadt, empirikus közvetlen létezésből szólítja ki a proletariátust, azaz a kollektív szubjektumot a közvetítésbe a hozzárendelt tudat hívó szava. Lukácsnak ezzel egy csapásra meg kellett radikálisan haladnia a historizmust is, a folyamatos haladás gondolatát. Ahogy később Walter Benjamin, ezt ő is a messianisztikus éppen-most (Jetztzeit) újrafogalmazásával teszi.

Nem kellett Lukács *Történelem és osztálytudat*ának Heideggerre „hatnia" ahhoz, hogy hasonló, távolról sem azonos módon fogja a közvetítés pártját, s reflektáljon az empirikus-transzcendentális, továbbá a szubjektum-objektum viszonyának hagyományos rejtélyére. A rejtélyek ugyanis fel voltak a kornak adva. S valahogyan minden kortársnak kellett rájuk reagálnia. Ahogy el kellet vetnie a historizmust is, bár mindenkinek a maga módján.

Fantasztikus intuícióra volt szüksége Heideggernek ahhoz, hogy megtaláljon, illetve megalkosson egy olyan alapszót, mely mindezeket a rejté-

lyeket új fényben mutatja fel, s mely így megteszi a kornak, legalábbis az említett rejtélyekre vonatkozóan, az e korban megtehető maximális filozófiai szolgálatot.

Ez a csodálatos alapszó a *Dasein* volt. (Nem fogom fordítani, ahogy az angol kiadások sem fordítják.)

A kategória meglehetősen ősi, de Heidegger *Dasein*jének közvetlen felmenőjét mégis Hegel *Logiká*jában, annak második fejezetében kell keresnünk. Hegelnél a *Dasein* a Lét első meghatározása. A *Dasein* (mely etimológiailag úgy értelmezhető, hogy „itt van") Hegelnél mindig a Másikkal szemben áll, behatárolt, véges és mulandó, konkrét kvalitás, realitás.

Mindez Heidegger *Dasein*jéről is elmondható. Az ő értelmezése mégis teljesen új. Nála nem bármely véges és mulandó, mással szemben álló entitás a *Dasein,* hanem az egyedülálló entitás, mely nemcsak mulandó, de egyúttal halandó is, az egyetlen halandó entitás. De ez sem egészen stimmel. A *Dasein* majdnem találó értelmezése Arendttől származik, és így hangzik: „the human condition" „conditio humana". De ez sem egészen stimmel.

A fogalom teljesen arra a bizonyos három rejtélyre van hangolva, melyeket az előbb még Lukács kapcsán említettem.

A *Dasein* alapszó nagy erénye, hogy ontikus-ontologikusan értelmezhető. Az ontologikus vonatkozást úgy értsd, hogy transzcendentális, mivel az emberi lét szükséges és elégséges feltételeit tartalmazza, tehát válasz arra a kérdésre, hogy hogyan lehetséges emberi élet. De úgy transzcendentális, hogy nem a szónak hagyományos értelmében az, mivel nem a priori, s ami ennél több, értelmezése ki is zár mindent, ami a priori lehetne. Az ontikusat úgy értsd, hogy empirikus. Minthogy a *Dasein* ontológiailag autentikus, illetve inautentikus, az empirikus egyed is lehet mind autentikus, mind pedig inautentikus.

A *Dasein*t Heidegger analizálja, azaz interpretálja, a fenomenológia és hermeneutika grammatikájának segítségével.

Azzal az egyszerű, mondhatnám evidens húzással, mely a világbavetettség hagyományos metaforáját ontológiailag értelmezi, minthogy a *Dasein* létét mint világban való létet tételezi, kétszer két legyet üt egy csapásra.

Ezért nevezte Foucault Heidegger kedvenc karakterét, a világszínpad ezen új, számos oldaláról részletesen bemutatott szereplőjét, ahogy a mottóban idéztem, „strange empirico-transcendental doublet"-nek (The Order of Things 318).

Nos, ha a *Dasein* világban való lét, ha ontológiai szempontból nézve a világba, ontikus szempontból tekintve egy világba vagyunk belehajítva, akkor ismeretelméleti szempontból a szubjektív-objektív szembeállítása

elveszti értelmét. Ahogy a 69. paragrafusban Heidegger összefoglalja: „Ha a »szubjektumot« ontológiailag, mint egzisztáló Daseint ragadjuk meg, melynek léte az időbeliségen alapul, akkor azt kell mondanunk: a világ »szubjektív«. De akkor ez a »szubjektív« minden lehetséges objektumnál »objektívebb«."

A *Dasein* maga időbeli, történelmi. Az időbeliség, történetiség maga a világban való lét. Ezzel a lépéssel a historizmusnak nem marad létjogosultsága, minthogy a történelem a *Dasein* történetiségének, időbeliségének eredője.

Így tehát a *Dasein* alapszó heideggeri interpretációja a kor három alapkérdésének megnyugtató értelmezéséhez vezet. Egyrészt meg tudja őrizni, ha meg nem is nevezi, a transzcendentális és empirikus különbségtevést, méghozzá egységükön belül, a transzcendentális fogalmának újraértelmezésével. Másrészt felül képes írni a szubjektum-objektum hagyományos ismeretelméleti dilemmáját, s ezzel ki is küszöböli ezeket mint kategóriákat. Végül a közvetlenség-közvetettség értékelésének dilemmájára vonatkozóan ad „megoldást". Végül megszabadítja a történetiséget a történelemfilozófiától. Ezt különben a későbbi Heidegger is meg fogja tenni. De nem a *Dasein* történetiségéből, hanem az ontológiai különbségből kiindulva. Méghozzá a Lét története, pontosabban szólva a létfelejtés története elemző elbeszélésével.

A közvetlenségnek a radikális filozófiában (Hegel nyomán és Nietzsche kivételével) már a 19. században is rossz volt a sajtója. Marxnál az „árufetisizmus" a közvetlenség világát írja le (mint később Lukácsnál az „eldologiasodásé"). Kierkegaard-nál a közvetlenség a legalsó egzisztenciális stádium – az esztétikai stádium – legalsó fokának jellemzője. Ebbe a hagyományba kapcsolódik be Heidegger is. – A mindennapiság – az ezt meghatározó alárendelt alapszavakkal együtt – a közvetlenség világa. Az ebbe beleragadt vagy belehulló egyén más filozófiák nyelvén eldologiasodott, elidegenedett. A mindennapiság „egyéne" a Mindenki, „das Man". A mindennapiságba beleragadt ember az egzisztencia filozófiájának bevett nyelvén inautentikus (azaz bűnös).

Miután a fundamentális ontológia nem kollektív szubjektummal dolgozik (a *Dasein* semmiképpen sem az), a személynek, az individuumnak meg kell benne mint problémának jelennie. Az Én (ego cogito), mely már minden radikális filozófiában elvesztette a központi helyet, melyet a karteziánus és kanti hagyományban elfoglalt, a huszadik század filozófiájában egyenesen nyűggé vált. Lukácsnak nem volt szüksége rá. Heidegger, erősen Kierkegaard nyomán, az Önmagammal (Selbst) helyettesítette, azaz ismeretelméleti kategóriából egzisztenciál-ontológiai alapszóvá változtatta.

Ezt a filozófiai megoldást választotta Foucault is, akit azonban nem különösen érdekelt (filozófiailag) az autentikus-inautentikus megkülönböztetése, ahogy a mindennapiság és nem mindennapiság megkülönböztetése sem. Már csak azért sem, mert a „savoir", szemben a „conaissance"-szal, a mindennapi életben, gondolkodásban éppen úgy jelenlevő, mint az intézményekben, a tudományban. Az Önmagam (soi) Foucault-nál is történelmi alapszó, s szintén nem historicista, mivel az önmagam körül mindenkor kialakuló s mindenkor más diskurzusban termelődik, azaz értelmeződik. A szubjektum, mint ismeretelméleti (azaz az objektummal szembeállított) kategória így szintén értelmét veszti. A tudásra, a hatalomra és az Énre vonatkozó igazságot egyaránt diskurzusokban termelik. Foucault nem kerüli az „Én" vagy akár a „szubjektum" hagyományos alapszavakat. Egyszerűen itt nincs helye az ismeretelméleti szubjektumnak, az Énnek mint entitásnak, a historizmusnak, a transzcendentális és empirikus megkülönböztetésének. Wittgenstein is nyugodtan használ és értelmez „elkerülendő" alapszavakat, ha azok egy értelmes mondatban jelennek meg.

Így hát csak ismételhetem (quod erat demonstrandum), bár nem demonstráltam, pusztán csak illusztráltam, hogy a huszadik századi reprezentatív filozófiái új szereplőket mozgatnak a világszínpadon, s megválasztják saját grammatikájukat. Mind hasonló rejtélyekkel küszködnek, s talán azt is mondhatnám, hogy ugyanarra mutatnak, tehát hogy lényegében azonos referensekről beszélhetünk. Mert ha a modern filozófia tagadja is a referens létezését, a filozófiáknak mégis van referensük, hiszen világukban saját világunkra ismerünk, vagy legalábbis ismerhetünk. Ugyanakkor ez a referens sosem lehet ugyanaz, mert az egyes filozófia felépítése, alapszavai és grammatikája teljesen más kontextusba helyezi.

Minden alapszó lehet új. De van két alapszó, melytől egy filozófia sem tud megválni. Ez pedig a Lét és az Igazság. Akár kimondják ezeket a szavakat, akár nem.

A *Lét és idő* 69. paragrafusában Heidegger centrális problémaként nevezi meg a lét és igazság közötti összefüggés feltárását. De a maga mélységében csak későbbi, a „Kehre" utáni korszakban néz szembe vele, többek között vagy különösképpen *Az igazság lényegéről* írt alapvető tanulmányában, melyben a már korábban szerepet játszó „Unverborgenheit" (aletheia) már nem válasz arra a kérdésre, hogy „mi az igazság", minthogy maga az igazság a léttörténet, illetve létfelejtés főszereplőjévé válik.

Heidegger ebben az írásban sötét színekkel rajzolja meg az igazság mai állapotát. Nemcsak az erre tegnap adott metafizikai válasz, azaz az igazság korrespondencia-elméletéről beszélve, hanem mert még ezen túl elgondolja a kérdés esetleges kihalását.

Ha az Igazságra és a Létre vonatkozó kérdések kihalnának, ha ezek a szavak megszűnnének alapszavak lenni, akkor a filozófia valóban a végét járná.

Egy műfaj elhalása mindig veszteség, s ebben az esetben – elfogult – résztvevőként úgy érzem, pótolhatatlan veszteség.

A huszadik század minden rossz előjel ellenére, filozófiában gazdag évszázadnak bizonyult. Néhány nagy elmének sikerült a borús jóslatokat meghazudtolva saját alapszavaikkal, saját grammatikájukkal olyan világokat teremteni, melyek értelmet adnak, ha nem is gyakran kecsegtetnek reménnyel. Ezt tették a hagyomány ellenére, s mégis a hagyomány folytatásaként. Kant annak idején metafizikai szükségletről beszélt. Most inkább filozófiai szükségletről beszélhetnénk.

Hogy a korai Heideggerrel szóljak: számosakat szólít meg ma is a lelkiismeret hangja, hogy a mindennapiságból nyíljanak fel saját „önnönmaguksága" felé, hogy értelmet lássanak a világban, vagy legalábbis felfogják annak értelmetlenségét. A filozófia – a filozófiai gondolkodás közvetítésével – mindig is hozzásegített ahhoz, amire tudatosan vagy nem tudatosan, de mindnyájan vágyunk, az életvitelhez, amit valaha Arisztotelész „jó élet"-nek nevezett. Így várjuk, ha nem is ölbe tett kézzel, a 21. század filozófusait. Nem kell óriásoknak lenniük, hogy nagyobbak legyenek nálunk.